
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(1950–1980-ական թվականներ)

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Խորհրդային շրջանում հայ ազգագրության զարգացման ընթացքը կարելի է բաժանել երկու ժամանակաշրջանի. ա) 1920–1940-ական թվականներ, երբ տակավին գործում էին դեռևս նախահեղափոխական շրջանից հայտնի բազմավաստակ ազգագրագետներ և բանագետներ (Ե. Լալայան, Խ. Սամուելյան, Ստ. Լիսիցյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Օրբելի և այլք), բ) 1950–1980-ական թվականներ, երբ ասպարեզ եկան ազգագրագետների նոր սերունդ, որոնք, առաջնորդվելով Ստ. Լիսիցյանի “Ազգագրական հարցարան”-ով (Երևան, 1946), դաշտային ազգագրական նոր նյութեր հավաքելուն զուգընթաց, շարունակում են իրենց աշխատություններում ոչ միայն ուսումնասիրել դրանք, այլև՝ գիտական ընդհանրացումներ կատարել: Այս շրջանում իրականացվում է նաև շրջադարձ դեպի ժողովրդի ժամանակակից կենցաղի ու մշակույթի ուսումնասիրությունը: Ազգագրագետի խնդիրն է դառնում պատմահասմատական մեթոդի կիրառմամբ կենցաղում դրսևորվող նոր երևույթները լուսաբանել պատմական դինամիկ կապի մեջ, ցույց տալ, թե կենցաղային այս կամ այն երևույթն ինչպիսի փոփոխություններ է կրում և ինչով են դրանք պայմանավորված: Այս շրջանում ուշադրության կենտրոնում է եղել հայ ժողովրդի կենցաղում խորհրդային շրջանում կատարված փոփոխությունների ուսումնասիրության հարցը, թեև շատ հաճախ այն ներկայացվել է նկատելի չափով իրականության գունագարդմամբ, շքահանդեսային երանգներով: Ոչ միշտ է ճիշտ լուսաբանվել ազգային մշակույթի լավագույն ավանդույթները զարգացնելու հարցը:

1953 թ. Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում կազմակերպվեց ազգագրության խումբ (1953–1955 թթ. խմբի ղեկավար՝ Է. Կարապետյան, 1955–1959 թթ.՝ Դ. Վարդուկյան), ապա՝ Պատմության ինստիտուտի, Պատմության պետական թանգարանի հնագետ ու ազգագրագետ կադրերի, նաև Գրականության ու Արվեստի ինստիտուտների բանահյուսության և պարարվեստի մասնագետների համախմբմամբ 1959 թ. հիմնվեց ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստի-

¹ Տե՛ս Դ. Վարդուկյան. Ազգագրական գիտությունը Հայաստանում 1950–1955 թթ.– ՀՍՍՀ ԳԱ “Տեղեկագիր” հաս. գիտ., 1956, № 9, էջ 127–131:

տուտը (ՀԱԻ, հիմնադիր տնօրեն՝ Բ. Առաքելյան, 1912–2004): Դրանում ազգագրության (վարիչ՝ Դ. Վարդումյան, 1923–2005) բաժնի ստեղծումը նշանակալի դեր խաղաց հայ ազգագրության զարգացման, մասնավորապես, մասնագետ կադրեր պատրաստելու, գիտահետազոտական աշխատանքներ իրականացնելու, հանրապետության և արտերկրի հարակից շրջաններում գիտարշավներ կազմակերպելու, ազգագրական ու բանահյուսական նյութեր հավաքելու գործում: Ստեղծվեց գիտական մի կոլեկտիվ, որը մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի հնագիտության, ազգագրության, վիճակագրության, բանահյուսության, երաժշտության և պարարվեստի ուսումնասիրությանը: 10 տարում ինստիտուտի աշխատակիցների թիվը 22-ից հասավ 81-ի, որոնցից 56-ը գիտաշխատողներ էին, մեկը՝ ՀՍՄՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 7-ը՝ գիտությունների դոկտոր, 30-ը՝ գիտությունների թեկնածու²: 1950–1980-ական թվականներին ազգագրագետ երախտավորներից էին՝ Վ. Բդոյանը (1910–1986), Կ. Մելիք-Փաշայանը (1919–1981), Է. Կարապետյանը (1920–1997), Ա. Օդաբաշյանը (1924–1998), Ս. Դավթյանը (1893–1978), Վ. Աբրահամյանը (1908–1986), Ն. Ավագյանը (1922–2007), Կ. Սեդրոսյանը (1928–2009), Լ. Պետրոսյանը (1929–2010), Դ. Վարդումյանը (1923–2005), Յու. Մկրտումյանը (1939–2005), Կ. Աթոյանը (1927–2000), Զ. Խառատյանը (1952–1992) և ուրիշներ: Այս ամենի շնորհիվ ազգագրության բնագավառում տարվող գիտահետազոտական աշխատանքները կենտրոնացան հիմնականում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, իսկ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանը շարունակեց զբաղվել ֆոնդերի հարստացմամբ, գիտական մշակմամբ և ցուցադրումների կազմակերպմամբ: Դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման նպատակով գիտական արշավախմբերի կազմակերպման, մասնագետ կադրերի պատրաստության, ասպիրանտական նոր տեղերի ստեղծման, Մոսկվայի, Լենինգրադի (այժմ՝ Մանկո-Պետերբուրգ), Թբիլիսիի և այլ քաղաքների առաջատար ինստիտուտների հետ մասնագիտական կապերի ստեղծման ու այդ տարիներին հրատարակվող ազգագրական հետազոտությունների մեծ մասի խմբագրման ու հրատարակման գործում անուրանալի ներդրում ունեցավ Դ. Վարդումյանը:

Եթե հետպատերազմյան մի ամբողջ տասնամյակ՝ 1945–1955 թթ., գիտական արշավախմբերը սակավաթիվ անձնակազմ ունեին և կազմակերպվում էին դեպքից դեպք, ապա 1950-ական թվականների կեսերից սկսած դրանք դառնում են բազմանդամ ու բազմապրոֆիլ, ընդլայնվում է նաև դաշտային հետազոտությունների աշխարհագրությունը: Հավաքված նյութերը օգտագործվում են ինչպես թեմատիկ պլանային, այնպես էլ՝ ընդհանրացնող աշխատություններում, որոնք ընդգրկում են ժո-

² Տե՛ս Կ. Մելիք-Փաշայան. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի 10 տարին.– ՊԲՀ, 1970, № 1, էջ 250–253:

դավրդակյան կենցաղի, սովորությունների ու մշակույթի ամենատարբեր կողմերը: Արշավախմբերը գործուղվում են անհատական, փոքր ու մեծ խմբերով և, որպես նորույթ՝ տեխնիկական նոր հնարավորություններով (լուսանկարիչ, ճարտարապետ, ձայնագրող՝ համապատասխան սարքավորումներով): Այս և հետագա տարիների դաշտային հետազոտությունների շնորհիվ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնում ստեղծվում է ազգագրական գրառված և պատկերագրային (լուսանկարներ, կինոֆիլմեր, չափագրություններ) և այլ նյութերի հարուստ արխիվ: Ազգագրական դաշտային աշխատանքներն ամփոփվում են համամիութենական գիտական նստաշրջաններում՝ հաշվետվությունների ձևով: Այս շրջանում ուրվագծվում է նաև հայ ազգագրագետների նախասիրությունների շրջանակը:

Ազգագրության և բանահյուսության զարգացման համար նշանակալի ձեռնարկում էր 1970 թ. “Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն” (ՀԱԲ) մատենաշարի ստեղծումը Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: Բացառիկ էր դրա նշանակությունը՝ հատկապես պատմաազգագրական շրջանների ու գաղթօջախների վերաբերյալ, ինչպես նաև՝ թեմատիկ-մենագրական բնույթի հետազոտությունների հրապարակման առումով: Դրանով իսկ նորովի վերականգնվում են “Ազգագրական հանդեսի” (1896–1916) ընդհատված ավանդույթները: Հայ ազգագրագետների ջանքերով հրատարակվել են նաև “Աշխարհի ժողովուրդները” մատենաշարի՝ “Կովկասի ժողովուրդները” հատորի “Հայեր” բաժինը”, “Երկրներ և ժողովուրդներ” մատենաշարի “Հայաստան” բաժինը⁴:

1978 թ. փետրվարի 16-ին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության որոշմամբ Սարդարապատում հիմնվեց Հայաստանի ազգագրության, ազգային-ազատագրական պայքարի պետական թանգարանը (ՀԱԱՊՊԹ, հիմնադիր տնօրեն՝ Լավրենտի Բարսեղյան, 1937–2014): Բացառիկ է նաև այս թանգարանի դերը. այն շուտով վերածվում է գիտամշակութային ու կրթադաստիարակչական համալիրի, որտեղ պահպանվում, ցուցադրվում և ուսումնասիրվում են հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգությանը վերաբերող պատմամշակութային արժեքներ՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Այստեղ կենտրոնացվել են 70-հազարից ավելի մշակութային արժեքներ՝ հավաքածուների 5 թեմատիկ բաժիններով. 1. հնագիտական՝ հնագույն և միջնադարյան արվեստ, արհեստներ, կրոնապաշտամունքային առարկաներ, 2. ազգագրական՝ աշխատանքի գործիքներ, արհեստներ, ազգային խոհանոց, օժանդակ տնտեսաձևեր, գորգ ու կարպետ, ժանյակ, ասեղնագործություն, կա-

³ *Տե՛ս* Армяне.– Народы Кавказа, т. II, серия «Народы мира. Этнографические очерки». М., 1962, с. 435–602.

⁴ *Տե՛ս* Армения.– Страны и народы. Советский Союз (Республики Закавказья. Республики Средней Азии. Казахстан). М., 1984, с. 101–141.

հույժ, ազգային տարագ ու զարդեր, ընտանիքին և ազգային տոնացույցին վերաբերող առարկաներ, 3. լուսանկարներ, նկարներ, փաստաթղթեր, արխիվային նյութեր, 4. ժամանակակից դեկորատիվ կիրառական արվեստ, 5. այլ ժողովուրդների էթնիկ մշակույթին առնչվող նմուշներ: Թանգարանը ծավալում է նաև գիտակազմակերպչական գործունեություն: Այստեղ պահվող հարուստ ու բազմաբնույթ հավաքածուները գիտացուցադրական և գիտահետազոտական լայն գործունեության հնարավորություն են ընձեռել:

Դրվատելի է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի (ՀՊՊԹ) ազգագրության բաժնի վարիչների հետագա գործունեությունը [Վ. Բրոյան (1949–1959), Վ. Աբրահամյան (1959–1979), Ն. Ավագյան (1979–1989)], ինչպես և Մարդաբանության ազգագրության թանգարանի [տնօրեն՝ Լ. Բարսեղյան (1978–1986)] դերն ազգագրական ու հնագիտական հավաքածուների ձեռքբերման և ցուցադրությունների կազմակերպման, գիտական հետազոտությունների իրականացման գործում:

Ազգագրագետ կադրերի պատրաստման, պատմաազգագրական հետազոտությունների իրականացման գործում նշանակալի դեր խաղաց ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում 1969 թ. հնագիտության, ազգագրության և աղբյուրագիտության բաժնի ու համանուն ամբիոնի ստեղծումը (վարիչ՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, 1903–1983): Դրանով հանրապետությունում նոր հեռանկարներ բացվեցին ազգագրագետ կադրերի պատրաստման և առհասարակ ազգագրական գիտության ծավալման համար: Ամբիոնում դասախոսություններ կարդալու համար հրավիրվել էին հանրապետության մի շարք ականավոր գիտնականներ՝ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Բ. Առաքելյանը, Բ. Պիոտրովսկին, պատմական գիտությունների դոկտորներ ու թեկնածուներ Վ. Բրոյանը, Պ. Մուրադյանը, Ս. Բարխուդարյանը, Ս. Հարությունյանը, Կ. Մելիք-Փաշայանը, Դ. Վարդումյանը և ուրիշներ: 1989 թ. Հնագիտության, ազգագրության և աղբյուրագիտության ամբիոնի հիմքի վրա ձևավորվեցին, ինքնուրույն ամբիոններ դարձան Հնագիտության և Ազգագրության ամբիոնները: Ազգագրության ամբիոնի առաջին վարիչ դարձավ Յուրի Մկրտումյանը (1989–1994): Այս և հետագա տարիներին Մոսկվայից պարբերաբար դասախոսություններ կարդալու էին հրավիրվում միութենական նշանավոր ազգագրագետներ՝ Ս. Տոկարևը, Ս. Հարությունովը, էթնոսոցիոլոգ՝ Յու. Հարությունյանն ու ուրիշներ: 1974 թ. հրատարակվում է Վ. Բրոյանի «Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ)» բուհական ուսումնական ձեռնարկը:

Այս շրջափուլում հայ ժողովրդի ազգագրական հետազոտությունը համապարփակ բնույթ է ստանում թե՛ դաշտային ազգագրական նյութեր ու թանգարանային ցուցանմուշներ հավաքելու, թե՛ թեմատիկ ուսումնասիրություններ կատարելու առումով: Օգտագործելով 1964 թ. Մոսկվայում կայացած Մարդաբանական ու ազգագրական գիտությունների միջազգային VII, 1973 թ. Չիկագոյի (ԱՄՆ) համաժողովների, 1987 թ. Երևանի համամիութենական գիտաժողովի մասնակիցների հետ սերտ

շփումների հնարավորությունները և շարունակելով հայ ազգագրության ավանդույթները՝ հայ գիտնականները հրատարակեցին հայոց տնտեսական զբաղմունքներին, նյութական և հոգևոր մշակույթին, հասարակական-ընտանեկան հարաբերություններին, կենցաղին ու սովորույթներին, ինչպես նաև՝ խորհրդային շրջանում դրանց վերափոխությանը նվիրված աշխատություններ:

1980-ական թվականները հատկանշվում են տակավին 1950-ական թթ. սկսված երիտասարդ, խոստումնալից կադրերի պատրաստմամբ, հատկապես՝ ասպիրանտուրայի միջոցով: Այդպիսի հնարավորություններ ունեին ինչպես Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության ու 1981 թ. հիմնված էթնոսոցիոլոգիայի (հիմնադիր-վարիչ՝ Է. Կարապետյան) բաժինները, այնպես էլ՝ ԵՊՀ ազգագրության ամբիոնը: Այս ամենով հնարավոր եղավ համապատասխան կադրերով պարբերաբար համալրելու ազգագրական հաստատությունների, Հայաստանի ազգագրության թանգարանի (Սարդարապատ) և հանրապետության մյուս թանգարանների գիտական աշխատակազմերը: Հայ ազգագրությամբ ակտիվ զբաղվողներից էին նաև Ռուսաստանի ազգաբանության և մարդաբանության ինստիտուտի Կովկասի բաժնի վարիչ՝ ՌԴ ԳԱ թղթակից անդամ, պատմագիտության դոկտոր Ս. Հարությունովն ու նույն ինստիտուտի գիտնական քարտուղար, պատմագիտության դոկտոր Ա. Տեր-Սարգսյանը:

1950–1980-ական թվականներին սկզբնապես Պատմության ինստիտուտի, ապա ՀԱԲ ամենամյա գիտարշավների ու անհատական գործուղումների, նաև ՀՊՊԹ և ՀԱԱՊՊԹ, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ազգագրության ամբիոնի գիտարշավների միջոցով ազգագրական հետազոտության են ենթարկվել Խորհրդային Հայաստանի պատմաազգագրական շրջանները, իհարկե, ոչ ամբողջությամբ, դժվարություններով հանդերձ՝ Արցախն ու Ուտիքը, Ջավախքի, Բոլնիս-Դմանիսի, Աբխազիայի, Կրասնոդարի երկրամասի և Ռոստովի մարզի հայաբնակ շրջանները⁵: Արժեքավոր նյութեր են նաև հայթայթվել սիրող բանահավաքների միջոցով, որոնց շնորհիվ համապատասխան հաստատություններում հարստացվել են արխիվային պահոցները: Այս շրջանում աշխուժանում է ժողովուրդների ժամանակակից կենցաղի ու մշակույթի ուսումնասիրությունը: Եթե մինչ այդ ազգագրագետն արդի կենցաղը դիտում էր միայն տոհմային կարգերի վերապրուկները հայտնաբերելու մղումով, ապա այժմ առաջին պլան է մղվում ժողովրդի կենցաղը հենց իր գործողության, հասարակական մյուս երևույթների հետ փոխադարձ կապի մեջ քննելու միտումը:

⁵ Տե՛ս Դ. Вардумян. Некоторые материалы по этнографии армян.– «Краткие сообщения» института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР, т. XXXIII. М., 1960, с. 31–38; Ն ու յ ն ի՝ Ռոստովի մարզի հայերի մշակույթի և կենցաղի մասին.– ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1961, № 10, էջ 87–99:

Եթե գնահատելու լինենք 1950–80-ական թվականների ազգագրական ձեռքբերումները՝ դաշտային նյութի, թանգարանային ցուցանմուշներ հավաքելու, թեմատիկ ուսումնասիրություններ կատարելու առումով, ապա այդ ժամանակահատվածը կարելի է համարել մեծ առաջընթացի շրջափուլ: Այժմ փորձենք դրանք արձանագրել ըստ հայ ազգագրության առանձին ոլորտների:

Արտադրական մշակույթ: Հայ ազգագրագետները խնդրո առարկա ժամանակամիջոցում մեծապես կարևորել են գրադմունքների՝ երկրագործական և անասնապահական մշակույթների ուսումնասիրությունը⁶: Առանձնապես նշելի է Վ. Բդոյանի իբրև հայ ազգագրության անխոնջ մշակի գործունեությունը: Այսպես՝ 1950 թ. լույս է տեսնում նրա “Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մեջ” թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիրը, որում քննության են առնվել երկրագործական պաշտամունքի հետ առնչվող հարցերը: Նրա “Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում” ծավալուն մենագրությունը նախադեպը չունի ազգագրական գիտության մեջ: Դրա համառոտ տարբերակը 1972 թ. լույս է տեսել Հունգարիայում՝ գերմաներեն: Վարդո տեխնիկայի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից Վ. Բդոյանին պարզ է դառնում՝ Հայաստանում գոյություն է ունեցել դաշտամշակության երկու գլխավոր համալիր՝ շաղացան՝ համընդհանուր էր ամբողջ երկրում և շարքացան՝ կիրառված է եղել Վանա լճի ավազանում, որի հնամենիությունը փոխանցվել է ուրարտական շրջանից: Գրքում մանրամասն նաև ուսումնասիրված են վարդո, փխրեցնող ու հարթող արտադրամիջոցները, լծասարքերը, բերքահավաքի գործիքները, կալսելու տեխնիկան, աշխատանքանակները, աշխատանքը կազմակերպելու համայնքային ձևերը, երկրագործական պաշտամունքի դրսևորումները և այլն:

Հայոց անասնապահական մշակույթին նվիրված “Անասնապահության ձևերն Արևելյան Հայաստանում” իր աշխատության մեջ Յու. Մկրտումյանը ներկայացնում է հյուսիսարևելյան Հայաստանի անասնապահության պատմական զարգացման առանձնահատկությունները XIX դարավերջին և XX դարասկզբներին, նստակյաց ու հեռագնա անասնապահությունը և տարածվածության շրջանակները, անասնապահական աշխատանքի կազմակերպման հնավանդ ձևերը, յուրահատկությունները: Հետազոտության մեջ առանձնապես գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում անասուններն արածեցնելու համար ստեղծված ընկերակցությունները (“Մարի համգյալ”) ու անասնապահների անհատական և հասարակական վարձակալման ձևերի հարցը: Նա բացահայտել է ընկերակցությունների երեք ձև՝ կարողությամբ հա-

⁶ Տե՛ս Վ. Բդոյան. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, Ю. М к р т у м я н. Формы скотоводства в Северо-восточной Армении (вторая половина XIX–начало XX в.) (историко-этнографическое исследование).– ՀԱԲ, հ. 6, Երևան, 1974, էջ 7–92:

⁷ Տե՛ս Աշխատություններ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի (այսուհետ՝ ԱՀՊՊԹ), հ. 3, Երևան, 1950, էջ 5–72:

վասար ազգականների, կարողությամբ հավասար հարևանների և կարողությամբ տարբեր հարևանների ու ազգականների: Դրանց ազգագրական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տվել բացահայտելու հասարակական կազմակերպությունների հնավանդ ձևերի այն մնացուկները, որոնք դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին պահպանվել էին հայկական իրականության մեջ: Գրքում հմտորեն բացահայտվել են անասնապահական մշակույթով պայմանավորված բնակավայրերի տիպերը, կաթնատնտեսական սպասքը, յուրահաստուկ հագուստը, ուտեստը, ընտանիքների գերդաստանական կենսակերպը, հայ կնոջ ակտիվ դերը և բարձր հեղինակությունը. հարցեր, որոնք կարևոր են հայ ժողովրդի պատմության ու ազգագրության ուսումնասիրման տեսակետից: Նրա ուշագրավ հետազոտություններից մեկն էլ նվիրված է Անդրկովկասի ժողովուրդների անասնապահության ձևերի ուսումնասիրությանը⁸:

Հայոց օժանդակ տնտեսաձևերից շերամապահական ու մեղվապահական մշակույթներին են նվիրված Ա. Պետրոսյանի՝ «Հայոց շերամապահական մշակույթը» (1987) և Ա. Գասպարյանի՝ «Մեղվաբուծությունը Հայաստանում» (1982) մենագրությունները: Երկու աշխատություններն էլ գրվել են մատենագիտական, հնագիտական և, հատկապես, ազգագրական նյութերի համեմատական ուսումնասիրության հիման վրա, շարադրված են դրանց սկզբնավորման պատմությունը, տնտեսության այդ ճյուղերում դարերով կուտակված հավատալիքներն ու ծեսերը, դրանց կիրառական կարևոր նշանակությունը: Մեզանում, սակայն, մինչև 1980-ական թվականներն ուշադրություն չէր դարձվում տնտեսության այնպիսի օժանդակ ճյուղերի ուսումնասիրությանը, ինչպիսիք են՝ թռչնաբուծությունը, որսորդությունն ու ձկնորսությունը և տնայնագործությունը:

Միջնադարյան Հայաստանի արհեստներն ուսումնասիրել են Վ. Աբրահամյանն ու Բ. Առաքելյանը: Վ. Աբրահամյանը հայ և օտար մատենագիրների, ճանապարհորդների տեղեկությունների հիման վրա գրել է «Արհեստները Հայաստանում IV–XVIII դդ.» (1956), նաև «Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18–20 դարի սկիզբ)» (1971) աշխատությունները: Գրքերում հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական-քաղաքական կյանքի, արհեստների ամենաբազմազան կողմերի և, վերջապես, արհեստավորական համքարային կազմակերպությունների, դրանց ներքին ու վարչական կառուցվածքի վերաբերյալ հարցերին:

«Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ.» երկհատոր (հ. 1, 1958, էջ 133–353, հ. 2, 1964, էջ 124–205) աշխատության մեջ Բ. Առաքելյանը հանգամանորեն, առանձին գլուխներով, ըստ հայ և օտար աղբյուրների տվյալների ներկայացնում է

⁸ Стéу Ю. И. Мкртумян. К изучению форм скотоводства у народов Закавказья.– Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX–XX вв. М., 1971, с. 116–135.

արհեստների բազմաթիվ տեսակներ՝ մետաղագործություն (դարբնություն, զինագործություն, պղնձագործություն, ոսկերչություն), նաև՝ փայտի մշակում, փորագրում, քարակոփություն, շինարարական այլ արհեստների, կավագործության և ապակեգործության, գործվածքների, գորգերի ու կաշվեղենի արտադրության հետ կապված արհեստներ, գրչություն և կազմարարություն, դեղորայքի ու անուշահոտ յուղերի պատրաստում և բազմաթիվ այլ արհեստատեսակներ: Երկրորդ հատորում էլ անդրադառնում է IX–XIII դարերի արհեստավորական համքարությունների գործունեությանը:

Արհեստների ուսումնասիրությանն է նվիրված Կ. Մեղրոսյանի «Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում» (ՀՍԲ, հ. 6, 1974) ուսումնասիրությունը, որը, ի տարբերություն նախորդների, հիմնականում գրվել է տասնյակ տարիների ընթացքում հեղինակի գրառած դաշտային ազգագրական նյութերի հիման վրա: Սույն աշխատության մեջ պատմագագրական տեսանկյունից քննվում են Լենինականի (Գյումրի) քաղաքի արհեստավորական հիմնական ավանդույթներն ու համքարությունների գործունեությունը, կենցաղային սովորույթները և դրանց վերափոխումը քաղաքային կյանքի պայմաններում: Խեցեգործության, բրուտագործության արհեստներին է նվիրված Ե. Սարգսյանի ուսումնասիրությունը⁹, որը խեցեգործության գծով ներկայացնում է XIX դ. վերջերի և XX դ. նյութերը, արտադրվող պարագաների տեսակները, աշխատանքի գործիքներն ու աշխատանքային սարքերը, խեցեգործական արվեստը:

Արտադրական մշակույթի կարևոր ոլորտներից մեկն էլ ժողովրդական փոխադրամիջոցներն են: Խնդրին հնագիտական պեղումների արդյունքներով այս կամ այն չափով անդրադարձել է Բ. Պիոտրովսկին¹⁰: 1950–1960-ական թվականներին Սևանա լճի ավազանի Լճաշեն գյուղի մոտակայքում կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են տակավին ուշ բրոնզի դարաշրջանի (մ. թ. ա. XIV–XIII դդ.) մի քանի երկանիվ ու քառանիվ սայլեր, ծածկավոր քառանիվ շքասայլեր, որոնք Լալայանի պեղած սայլի տարատեսակներն են: Այնտեղ գտնվել են նաև ճաղավոր անիվներով կառքեր, որոնք նման են ուրարտական ռազմակառքերին: Այս նյութերը հնագետ Հ. Մնացականյանը հրատարակել է առանձին հոդվածներով¹¹: Հնագույն փոխադրամիջոցների տեսակներով ու դրանց զարգացման հարցերով է զբաղվել հնագետ Ստ. Ե-

⁹ Е. Саркисян. Гончарное искусство Армении. Ереван, 1978.

¹⁰ Сѣ ъ В. Пиотровскій. Ванское царство. М., 1959, с. 151–152. Հմնտ. ն ու յ ն ի՝ Искусство Урарту. VIII–VI вв. до н. э. Л., 1962, с. 72–77, 107.

¹¹ Сѣ ъ А. Мнацаканян. Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан.– «Советская археология», 1957, № 2, с. 146–154, 1960, № 2, с. 139–153; «Краткие сообщения института археологии», 1961, вып. 85, с. 66–73.

սայանը¹²: Նա հատկապես անդրադարձել է մ. թ. ա. XV–XIII դարերի անհիվավոր փոխադրամիջոցների պատմությանը. հետազոտման նյութերը վերաբերում են պեղածո երկանիվ և քառանիվ բեռնատար սայլերին, երկանիվ կառքերին, ռազմակառքերին: Դրանց նախնական տիպերը բնութագրող պատկերներ են պարունակում Սյունիքի և Գեղարքունյաց ժայռապատկերները, որոնց ակունքները հասնում են մ. թ. ա. V–IV հազարամյակները¹³: Հնագիտական, մատենագրական և, մասնավորապես, ազգագրական նյութերի հիման վրա փոխադրամիջոցներին է նվիրված Լևոն Պետրոսյանի¹⁴ մենագրությունը: Նա առավել հանգամանորեն է անդրադարձել հայոց հաղորդակցության երթուղիներին, փոխադրամիջոցների տեսակներին, հարմարանքներին ու եղանակներին: Հեղինակն առանձին հոդվածներով նաև անդրադարձել է ազդանշանային հաղորդակցության միջոցներին, հատկապես՝ հայ ժողովրդի կենցաղում ու ռազմական պայմաններում լայնորեն կիրառություն գտած հնչյունային և տեսողական ազդանշանային համակարգին¹⁵:

Ուսումնասիրվել և շարունակվում են հետազոտվել հայկական չափ ու կշիռների համակարգերը: Շատ արժեքավոր են կշիռների, երկարության և մակերեսների, չափական համակարգերի վերաբերյալ Ռ. Վարդանյանի հետազոտությունները¹⁶: Վերջինս այս բնագավառում թարմություն է հաղորդում՝ շնորհիվ Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հնագույն ձեռագրերի, որոնք պահպանում են ճշգրիտ ու չուսումնասիրված տվյալներ: Այս և իր գրառած տվյալների հիման վրա նա հետազոտել է չափման միավորները:

Կենսապահովման մշակույթ: Կենսապահովման մշակույթի կարևոր ոլորտներ են հայկական բնակավայրերն ու կառույցները: Համառոտ գծերով հայկական բնակավայրի ու բնակարանի համալիրների ուսումնասիրությունը տրված է «Народы мира» մատենաշարի «Народы Кавказа», II հատորում (էջ 504–513): XX դարի 60–80-ական թվականներին հրատարակվեցին դրանց վերաբերյալ մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնք, սակայն, հիմնականում ճարտարապետական ուղղվածությամբ

¹² С т. Е с а я н. Об одной неправильной реконструкции.– *ԱՀՊՊԹ*, հ. V, Երևան, 1959, էջ 95–103, Ն ու լ յ ն ի՝ Из истории колесного транспорта Древней Армении.– *ИФЖ*, 1960, № 3, с. 141–151; ն ու լ յ ն ի՝ Оружие и военное дело Древней Армении (III–I тыс. до н. э.). Ереван, 1966.

¹³ Տե՛ս Գ. Կ ա ռ ա խ ա ն յ ա ն, Պ. Ս ա Ֆ յ ա ն. Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, էջ 31–35, Հ. Մ ա Ր տ ի Ր ո ս յ ա ն, Հ. Ի ս Ր ա յ է լ յ ա ն. Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, էջ 13–14, 25–26:

¹⁴ Տե՛ս Լ. Պ ե տ Ր ո ս յ ա ն. Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ: Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն).– *ՀԱԲ*, հ. 6, էջ 93–158:

¹⁵ Տե՛ս Լ. Պ ե տ Ր ո ս յ ա ն. Հաղորդակցության ազդանշանային կամ պայմանական միջոցները հայերի մեջ.– *ՊԲՀ*, 1968, № 3, էջ 191–198:

¹⁶ Տե՛ս Ռ. Վ ա Ր Պ ա ն յ ա ն. Երկարության և հողի մակերեսի չափական համակարգերը Հայաստանում, Երևան, 1969:

յան էին: Առավել հիշատակելի է Ս. Մնացականյանի¹⁷ աշխատությունը, որում տրված է խորհրդային շրջանում հայկական ավանդական բնակավայրերի վերափոխման օրինաչափությունները: Այստեղ վերջինս շեշտը դրել է կոլեկտիվացման տարիների գյուղական բնակավայրերի հասակագծման ու կառուցապատման, կոլտնտեսային արտադրական կառուցվածքների, գյուղական բնակելի տան և, վերջապես, գյուղական բնակավայրերի, հասարակական կառուցվածքների վերափոխումների վրա:

Ազգագրական առումով փոխադարձ ազդեցություններով պայմանավորված՝ հայկական և վրացական տների համանման կողմերին է անդրադարձել Ռ. Աղաբաբյանը¹⁸: Ճարտարապետական, ինչ-որ չափով նաև ազգագրական առումով, հանգամանալի հետազոտություն է կատարված Ս. Վարդանյանի կողմից¹⁹: Վերջինս ներկայացրել է ժողովրդական բնակելի տների աստիճանական զարգացման պատմությունը՝ սկսած պարզագույն օթևանից մինչև բարդ հասակագծային բնակելի տները: Հանգամանորեն շարադրված է բնակելի տների էվոլյուցիան՝ կապված հայ ժողովրդի նյութական ու մշակութային կյանքի զարգացման, երկրի աշխարհագրական առանձնահատուկ պայմանների, տեղական շինանյութերի առկայության հետ և այլն: Աշտարակի ժողովրդական տան կառուցման սկզբունքներին է նվիրված Է. Հակոբյանի²⁰, Սյունիքի ժողովրդական տան ճարտարապետության մասին է Ն. Պապուխյանի²¹, Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությանն է նվիրված Ս. Մաթևոսյանի²² և այլոց աշխատությունները: Դրանցում հեղինակները բնութագրել են տարածաշրջաններին բնորոշ ժողովրդական ինքնատիպ ճարտարապետական լուծումները: Հազարամյակների խորքից եկող այդ ժառանգության նյութական մնացորդները նրանց կողմից չափագրվել, լուսանկարվել և վերլուծության են ենթարկվել: Շոշափվել են հին քաղաքների, ավանների և գյուղերի կառուցապատման, տարբեր բնույթի շենքերի ու շինությունների կառուցվածքային, համադրվածքային և գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Այդ նույն սկզբունքով Հայաստանի արտադրական կառույցների՝ ձիթհանների, ջրաղացների և հնձանների ուսումնասիրությանն է

¹⁷ Տե՛ս Ս. Մնացականյան. Հայաստանի գյուղական բնակավայրերի ճարտարապետությունը, Երևան, 1956:

¹⁸ Տե՛ս Ք. Ա. Ա գ ա թ ա թ յ ա ն. Композиция купольных сооружений Грузии и Армении. Ереван, 1950.

¹⁹ Տե՛ս Ս. Վարդանյան. Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը, Երևան, 1959:

²⁰ Տե՛ս Է. Հակոբյան. Աշտարակի շրջանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը, Երևան, 1964:

²¹ Տե՛ս Ն. Պապուխյան. Սյունիքի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետություն, Երևան, 1972:

²² Տե՛ս Ս. Մաթևոսյան. Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երևան, 1965:

նվիրվել Հ. Խալփախյանի²³ մենագրությունը: Աշխատության մեջ շարադրվում են ինչպես անցյալում, այնպես էլ խորհրդային տարիներին լայնորեն տարածված արտադրական կառուցվածքների կոմպոզիցիոն ու կառուցողական առանձնահատկությունները, նաև դրանց ճարտարապետական ձևերի զարգացման պատմական փուլերի ընդհանրությունը: Նույն հեղինակը հանգամանալի ուսումնասիրություն է նվիրել նաև Հայաստանի քաղաքացիական ճարտարապետությանը²⁴: Գիտնականն անդրադարձել է Հայաստանի ժողովրդական վարպետների շինարարական ավանդույթներին, միջնադարյան Ռուսիայի ու Հայաստանի շինարարական մշակութային կապերին, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն շինարարական մշակույթին²⁵:

Հայկական ժողովրդական կառույցների ուսումնասիրման որոշ հարցեր է շոշափում նաև վրացի ազգագրագետ Թ. Ա. Չիկովանին²⁶, ով հիմնականում անդրադարձել է հայոց ավանդական բնակարանի հիմնական տիպի՝ գլխատան և վրաց “դարբազինների” ծագումնաբանական ու կառուցվածքային առնչակցության հարցերին:

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժինը մի կողմից՝ հայկական ժողովրդական շենքերին նվիրված ատլասը կազմելու, մյուս կողմից՝ հիմնախնդիրը ազգագրական համալիր ուսումնասիրության ենթարկելու անհրաժեշտությունից մղված՝ 1950-ական թվականներից հաջորդաբար կազմակերպում է գիտարշավներ Հայաստանում և նրանից դուրս գտնվող հայաշատ վայրերում՝ հնամենի կառույցների մնացորդներն ու նորերը նկարագրելու և չափազրություններ անելու նպատակով: Գիտարշավների միջոցով հարուստ նյութ կուտակվեց ապագա ուսումնասիրության համար: Դրանց մի մասի հիման վրա Դ. Վարդումյանը 1956 թ. հրատարակած աշխատության մեջ²⁷ ներկայացրել է Լոռու պատմաազգագրական շրջանի շենքերի ժամանակակից տեսակների հետ նաև հին շենքերի տիպերը: Գրեթե նույն ժամանակ Վ. Բդոյանն էլ հրատարակեց “Հայկական կոլտնտեսային տունն

²³ Տե՛ս Հ. Խալփախյան. Հայաստանի արտադրական կառուցվածքները, Երևան, 1961:

²⁴ Տե՛ս Օ. Խալպախչյան. Гражданское зодчество Армении (жилые и общественные здания). М., 1971.

²⁵ Տե՛ս Օ. Խալպախչյան. Строительные традиции народных мастеров Армении (Материалы к истории строительного искусства на примере памятников Санаина).– «Архитектурное наследство» (М.), 1953, № 3, с. 36–78; Նևլյնի՝ Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении. М., 1977; Նևլյնի՝ Строительная культура Армянского нагорья с древнейших времен по VII в. до н. э.– «Архитектурное наследство», 1983, № 31, с. 98–132.

²⁶ Տե՛ս Թ. Ա. Չիկովани. Классификация и генезис закавказского жилища со ступенчато венцеобразным перекрытием.– Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX – XX вв., вып. I. М., 1971, с. 33–37.

²⁷ Տե՛ս Դ. Վարդումյան. Լոռեցիների նոր կենցաղը, Երևան, 1956, էջ 100–146, նևլյնի՝ Характеристика основных этнографических районов Армении в XIX веке. М., 1964.

ազգագրական տեսակետից՝ հոդվածը²⁸՝ անդրադառնալով 1950-ական թվականների բնակելի և տնտեսական շենքերին ու դրանց զարգացման ընթացքին: Հայ կոլտնտեսականների բնակարաններին նվիրված բաժին ունի Դ. Վարդույանի և Է. Կարապետյանի համատեղ աշխատությունը²⁹: Հայկական տան առանձին բաժանմունքներին է անդրադարձել նաև ռուս ազգագրագետ Մ. Իլյինան³⁰: Մեկ այլ խորհրդային հետազոտող՝ Վ. Վիտովը, առաջ քաշեց բնակավայրերի և բնակարանների դասակարգման չափանիշներ, որոնք հետագայում դարձան խորհրդային մյուս հետազոտողների համար մեթոդական ուղենիշներ³¹:

Հիմնախնդրի ուսումնասիրության շրջանակներում հայ գիտական ազգաբանության մեջ նոր երևույթ էր Է. Մարգարյանի (դեկավար), Ս. Հարությունովի, Բ. Բարսեղյանի, Ս. Ենգիբարյանի, Է. Մելքոնյանի, Յու. Մկրտումյանի, Կ. Սարինգուլյանի «Կենսապահովման մշակույթը և էթնոսը» խորագրով համատեղ էթնոմշակութաբանական հետազոտությունը³²: Այստեղ բնակավայրերի ու բնակարանների էթնոմշակութաբանական հետազոտության ուշագրավ փորձ են կատարել Է. Մելքոնյանը և Յու. Մկրտումյանը: Է. Մելքոնյանը Հայաստանի լեռնային (Սյունիք), նախալեռնային (Շիրակ), հովտային (Արարատյան դաշտավայր) արեալների ավանդական և ժամանակակից բնակավայրերի համահայկական տիպերի բնութագրության փորձ է կատարել՝ կախված դրանց ձևավորման վրա ազդող բնակկոլոգիական, սոցիալ-տնտեսական գործոններից ու ազգային ավանդույթներից³³: Յու. Մկրտումյանը, ըստ Հայաստանի երեք խոշոր պատմաազգագրական շրջանների դաշտային ազգագրական առկա նյութերի համեմատման սկզբունքի, ներկայացրել է համահայկական բնակարանային տիպերի ձևավորման գործառնության գործունեության և զարգացման հիմնական առանձնահատկություններն ու ուղղությունները³⁴: Այս հարցում հեղինակը

²⁸ Տե՛ս Վ. Բրայան. Հայկական կոլտնտեսային տունը ազգագրական տեսանկյունից.– ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, № 4, էջ 37–54, ն ու լ յ ն ի՝ Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 66–95:

²⁹ Տե՛ս Դ. Վարդույան, Է. Կարապետյան. Հայաստանի կոլտնտեսականների ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը, Երևան, 1963, էջ 29–48:

³⁰ Տե՛ս Մ. И л ь и н а. Древнейшие типы жилищ Закавказья. М., 1964.

³¹ Տե՛ս В. В и т о в. О классификации поселений.– «Советская этнография» (այսուհետև՝ ՇՅ), 1953, № 3, с. 27–38.

³² Տե՛ս Կультура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования (на материалах армянской сельской культуры). Ереван, 1983; Տե՛ս նաև Ս. А. А р у т ю н о в, Ю. И. М к р т у м я н. Сельские поселения Армении. Введение.– Культура жизнеобеспечения и этнос, с. 110–117.

³³ Տե՛ս Է. М е л к о н я н. Сельские поселения Армении.– Культура жизнеобеспечения и этнос, с. 110–149.

³⁴ Տե՛ս Ю. М к р т у м я н. Сельское жилище армян.– Культура жизнеобеспечения и этнос, с. 150–188.

շատ է կարևորել բնակարանների տիպերի պայմանավորվածությունն ընտանիքների կազմով ու կառուցվածքով, սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով:

1980-ական թվականներին ազգագրագետներից Հ. Մարությանը կենցաղամշակութային առումով առավել հանգամանորեն է ուսումնասիրել հայ ժողովրդական բնակարանի ներսույթը³⁵: Նա, հայկական ժողովրդական ավանդական բնակարանի գործառության հակիրճ բնութագրությունը տալուց զատ, ներկայացրել է ժողովրդական բնակարանի ավանդական ջեռուցման և լուսավորության, կահույքի ու կարասու կիրառական և տիպաբանական բնութագրությունը, ներսույթի դեկորատիվ կիրառական տարրերի գեղարվեստական, ճարտարապետական յուրահատկությունները:

Այսուհանդերձ, թե՛ հայկական, թե՛ կովկասագիտական ու ընդհանուր ազգագրական գրականության մեջ դեռևս չմշակվեցին բնակարանի՝ որպես սոցիալական ֆենոմենի համալիր, հետազոտման համընդհանուր ճանաչման արժանացած սկզբունքներ: Դրանով հնարավորություն կրնձեռվեր պատմահամեմատական խոր վերլուծության հիման վրա կատարելու կենսապահովման մշակույթի այդ բաղադրիչի լրիվ և հանգամանալի ուսումնասիրություն: Ցավոք, ինչպես բնակավայրի, այնպես էլ բնակարանի վերաբերյալ առ այսօր հայագիտության մեջ չկա համալիր, ամբողջական հետազոտություն: Եղածն առանձին հրապարակումներ են ու հոդվածներ: Հայ ազգագրական գիտության խնդիրն է ունենալ հիմնարար, հայկական ավանդական և ժամանակակից բնակավայրին ու բնակարանին նվիրված ամփոփ և ամբողջական մենագրական աշխատություններ:

Կենսապահովման մշակույթի հաջորդ կարևոր ոլորտը հայ ժողովրդական տարածքն ու զարդերն են: Այս համալիրն անհամեմատ լավ է ուսումնասիրված, քան՝ նախորդը: Միջնադարյան տարազը, ըստ հայ և օտար մատենագիրների տեղեկությունների, ուսումնասիրել է Վ. Հացունին: Նա միաժամանակ հետազոտել է բուն ազգային տարազը և փոխառված օտար տեսակները: Ազգային տարազի վերաբերյալ նրա գրքի տեղեկություններն ու նկարները ներկայացնում են աշխարհիկ զգեստները և եկեղեցական ծիսական տարազը, իսկ փոփոխվածը՝ արքունի պալատական, նախարարական և զինվորական հագուստները³⁶: Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի երկարամյա աշխատող Ա. Պատրիկը իր «Հայկական տարազ» գրքում տվել է հայկական տարազի բազմադարյան պատմության ուրվագիծը՝

³⁵ Տե՛ս Ա. Գ. Գրիգորյան. Армянские традиционные зернохранилища (по этнографическим материалам). – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1987, № 7, с. 65–76; Ն ու լ յ ն ի՝ Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX – начало XX в.). Материалы к «Кавказскому историко-этнографическому атласу». – Армянская этнография и фольклор (материалы и исследования), т. 17. Ереван, 1989, с. 63–142.

³⁶ Տե՛ս Վ. Հ ա զ ու ն ի. Պատմություն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1924:

վաղնջական ժամանակներից մինչև XX դարի կեսերը, ուր ներառված են հայկական ժողովրդական պատմաագագրական շրջանների տարազաձևերի քարտեզը, նկարների հարուստ այբուճճը՝ 82 տախտակ, ինչպես նաև՝ օտար փոխառված տարազանմուշները³⁷: Այս գրքի գիտաճանաչողական արժեքը բացառիկ է, քանզի Վ. Հացունու ուսումնասիրությունն ընդգրկում է միայն մինչև XVI դարը, մինչդեռ Պատրիկը ոչ միայն հնի վրա ավելացրել է նորը, այլև շարունակել է այն մինչև իր ապրած ժամանակներն ու կարողացել է տալ հայ ժողովրդի տարազի ընդհանուր պատկերը: Եվ ամենակարևորը. հեղինակը ջանացել է կորստից փրկել բնաջնջման ենթարկված արևմտահայության զանազան գավառների հատուկ տարազաձևերը, նաև՝ հայրենադարձներից հավաքել հին լուսանկարներ ու սփյուռքում լույս տեսած հայրենակցական և ազգագրական հրատարակություններից քաղել համապատասխան նյութեր:

1965 թ. Ֆ. Գրիգորյանը հրատարակեց «Հայկական տարազներ» այբուճճը: Հայկական տարազի, ազանեյիքների, գլխի հարդարանքների հանգամանալի ուսումնասիրություն է կատարել իր գրառած դաշտային ազգագրական նյութերի հիման վրա Ն. Ավագյանը³⁸: Նա հանգամանորեն ներկայացրել է Հայաստանի պատմաագագրական տարբեր շրջաններին բնորոշ տարազային համալիրների նկարագիրն ու բնութագրությունը: Ն. Ավագյանի գրքում ներկայացված են հայկական տարազի համալիրների բաղկացուցիչ մասերը, նրա տարածման շրջանակները: Տրված են ձևվածքը, օգտագործված կարերի տեսակները, նաև՝ հագուստի զարդարման եղանակները³⁹: Այս ուսումնասիրությունը յուրատեսակ, անփոխարինելի ձեռնարկ է և՛ ազգագրագետների, և՛ տարազի մասնագետների, և՛ թատերական, երգի ու պարի համույթների տարազը բեմականացնողների համար: Ուշագրավ է նաև Արցախի հայ բնակչության ժողովրդական հագուստի վերաբերյալ նրա մյուս հետազոտությունը⁴⁰: Հայկական տարազի պատմագրությանն ու պատմաագագրական շրջանների տարազային յուրահատկություններին է անդրադարձել նաև Վ. Բդոյանը⁴¹: Ուրարտական զգեստին են անդրադարձել Ս. Եսայանն ու Ս. Հմայակյանը⁴², իսկ հելլենիստա-

³⁷ Տե՛ս Ս. Պատրիկ. Հայկական տարազ, Երևան, 1967:

³⁸ Տե՛ս Ն. Ավագյան. Հայկական ժողովրդական տարազ (XIX դ. – XX դ. սկիզբ), Երևան, 1983:

³⁹ Տե՛ս Н. Авакян. Способы орнаментации традиционной одежды армян в XIX–XX вв.– СЭ, 1972, № 4, с. 108–117; Ն ը լ յ ն ի՝ Об ареалах народного костюма армян (XIX – начало XX в.).– «Кавказский этнографический сборник» (այսուհետ՝ КЭС), т. VI. М., 1976, с. 188–200.

⁴⁰ Տե՛ս Н. Авакян. Народная одежда армян Арцаха в XIX – начале XX в.– Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX–XX вв., вып. I. М., 1971, с. 209–223.

⁴¹ Տե՛ս Վ. Բդոյան. Հայ ազգագրություն, էջ 95–112:

⁴² Տե՛ս Ս. Եսայան, Ս. Հմայակյան. Ուրարտական զգեստ.– ՊԲՀ, 1980, № 3, էջ 203–215:

կան դարաշրջանի հայկական տարազին՝ Գ. Տիրացյանը⁴³, Պոնտոսի հայության տարազի վերաբերյալ ուշագրավ է Բ. Կուզնեցովի աշխատությունը⁴⁴: Պարագետ Սրբուհի Լիսիցյանը, պարարվեստի հետ ունեցած անմիջական առնչությունները նկատի ունենալով, իր երկհատոր «Հայ ժողովրդի հինավուրց պարերը և թատերական ներկայացումները»⁴⁵ աշխատության մեջ զետեղել է տասնյակ տարազաձևեր:

Կենսապահովման մշակույթի կարևոր բաղադրամասերից մեկն էլ ուտեստի և րմպելիքների համակարգն է: Միջնադարյան ուտեստը մատենագիրների տեղեկությունների հիման վրա հանգամանորեն ուսումնասիրել է Վ. Հացունիս⁴⁶: Ցավոք, առ այսօր այս հիմնախնդիրն ազգագրական առումով անբավարար է ուսումնասիրված: 1960 թ. ռուսերեն, իսկ 1963 թ. հայերեն լույս է տեսնում «Հայկական խոհանոց» գիրքը: Ուշագրավ են Լ. Հարությունյանի⁴⁷ և Ս. Երեմյանի⁴⁸ վերոնշյալ գրքում զետեղած ուսումնասիրությունները: Ուտեստի վերաբերյալ առատ նյութ է զետեղված Վ. Բդոյանի «Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում» աշխատության մեջ: Հայկական ուտեստի և հացկերույթների վերաբերյալ տեսական ընդհանրացնող ուսումնասիրություն է կատարված 1983 թ. Երևանում լույս տեսած «Культура жизнеобеспечения и этнос» գրքի երրորդ՝ «Система питания» գլխում՝ Ս. Հարությունովի, Յու. Մկրտումյանի հեղինակությամբ (էջ 189–253): Ուշագրավ է ուտեստի համալիրի վերաբերյալ Ս. Հարությունովի ընդհանուր եզրահանգումների վերաբերյալ բաժինը⁴⁹:

Սոցիոնորմատիվ մշակույթ: Այս հիմնահարցերի վերաբերյալ 1950-ական թվականներին իրենց ներդրումն ունեցան հայ ազգագրության երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչները՝ Վ. Բդոյանը, Է. Կարապետյանը, Դ. Վարդումյանը և այլք: Հայկական գյուղական ընտանիքի ձևերի, դրանց կառուցվածքի, ներընտանեկան հարաբերությունների, նոր երևույթ դարձած սովորույթների, հայոց հարսանեկան ծեսերի և ազգ-արենակցական խմբերի վերաբերյալ ուշագրավ հոդվածներ հրատարակեց

⁴³ Տե՛ս Գ. Տիրացյան. Դիտողություններ հելլենիստական դարաշրջանի հայկական տարազի մասին.– ՀՄՄՈ ԳՄ «Տեղեկագիր», 1959, № 11–12, էջ 97–101:

⁴⁴ Տե՛ս Կ. Կուզնեցով. Одежда народов Понта. М., 1955.

⁴⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Լիսիցյան. Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. I. Ереван, 1958, т. II. Ереван, 1972.

⁴⁶ Վ. Հացունիսի. Ճաշեր և խնջույք հին Հայաստանի մեջ, Վենետիկ, 1912:

⁴⁷ Տե՛ս Լ. Արությունյան. О некоторых особенностях питания армянского народа.– Армянская кулинария. М., 1960, с. 29–36.

⁴⁸ Տե՛ս Ս. Երեմյան. Естественно-исторические основы питания армянского народа.– Армянская кулинария, с. 21–28.

⁴⁹ Տե՛ս Ս. Ա. Արությունով. Система питания. Общие выводы.– Культура жизнеобеспечения и этнос, с. 254–270.

նան Վ. Բրոյանը⁵⁰: Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի գիտաշխատող Է. Կարապետյանն էլ հրատարակում է «Գլխագինը հայոց հարսանեկան սովորությունների մեջ և նրա սոցիալ-տնտեսական արմատները» ռուսերեն թեկնածուականատենախոսության սեղմագիրը⁵¹: Այդ տարիներին Դ. Վարդույանն ի մի բերեց իր կատարած դաշտային հետազոտությունների արդյունքները և հրատարակեց շատ արժեքավոր, համընդգրկուն ուսումնասիրություն՝ «Լոռեցիների նոր կենցաղը»⁵² վերնագրով: Այստեղ համառոտ ներկայացված են խորհրդային հասարակարգում լոռեցիների կենցաղում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները: Ըստ էության, սա հայերի հին ու նոր կենցաղի հիմնական և բնորոշ կողմերի համեմատական ուսումնասիրության մի փորձ է:

1960–80-ական թվականներին հայ ազգագրական գիտության մեջ կարևոր ուշադրություն է դարձվել ընտանեկան և ազգակցական հարաբերություններին ու համայնքային կազմակերպություններին: Հայերի գերդաստանին, ազգակցական համակարգին է անդրադարձել Մ. Օ. Կոսվեն իր աշխատությունների մեջ⁵³, իսկ առավել հանգամանորեն առանձին մենագրությամբ հանդես է եկել Է. Կարապետյանը: Նա իբրև դոկտորականատենախոսություն հրատարակել է երկու ուշագրավ աշխատություն, որոնք նոր խոսք էին հայ գիտական ազգագրության մեջ⁵⁴: Գոյություն ունեցող գրավոր աղբյուրների և իր իսկ հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի համեմատական քննությամբ՝ հեղինակը խոր ու մանրագնին վերլուծության է ենթարկել հայ նահապետական գերդաստանը: «Հայերի ընտանեկան համայնքը» աշխատության մեջ դիտարկվել ու, ըստ ամենայնի, մեկնաբանվել են հայ ընտանեկան համայնքի տնտեսական բազայի, կազմի ու կառուցվածքի, անդամների աշխատանքային և գույքային-իրավական փոխհարաբերությունների ուշագրավ բազում հարցեր: Հայտնի է, որ ընտանեկան համայնքի զարգացման ներքին օրինաչափությունների համակարգում, նահապետական-հայրիրավական սկզբունքների դրսևորման զանազան ձևերի մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում նաև ազգակցական

⁵⁰ Տե՛ս Վ. Բրոյան. Կոլտնտեսային ընտանեկան հարաբերություններ.– ՀՍՍՌ ԳՍ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1956, № 7, էջ 25–39, և ն լ յ ն ի Հարսանեկան ծեսերի ու սովորությունների նկարագիր, գրանցված 14-րդ դարում.– «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, № 3, էջ 53–56, և ն լ յ ն ի Кровнородственный «азг» и родственные отношения у армян.– СЭ, 1952, № 1, с. 189–192.

⁵¹ Տե՛ս Է. Կարապետյան. Выкуп в свадебных обрядах армян и его социально-экономические корни.– Труды государственного исторического музея Армении, т. 3. Ереван, 1950, с. 73–146.

⁵² Տե՛ս Դ. Վարդույան. Լոռեցիների նոր կենցաղը, Երևան, 1956:

⁵³ Տե՛ս Մ. Օ. Կոսվեն. Семейная община и патронимия. М., 1963; և ն լ յ ն ի История и этнография Кавказа (исследования и материалы). М., 1961; և ն լ յ ն ի Կովկասի ժողովուրդների պատրոնումիան.– ՊԲՀ, 1963, № 1, էջ 93–107:

⁵⁴ Է. Կարապետյան. Армянская семейная община. Ереван, 1958; և ն լ յ ն ի Родственная группа «азг» у армян. Ереван, 1966.

հարաբերությունները, որոնց ուսումնասիրությանն է նվիրված Է. Կարապետյանի “Ազգ-արենակցական խումբը հայերի մեջ” աշխատությունը: Դ. Վարդումյանը և Է. Կարապետյանը համատեղ հրատարակել են “Հայաստանի կոյտնտեսականների ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը” աշխատությունը (1963): Գրքի հեղինակները խորհրդային ընտանիքի կենցաղը և ներընտանեկան հարաբերությունները առավել ամբողջական ներկայացնելու համար կիրառել են պատմահամեմատական մեթոդը թե՛ ժամանակագրական, թե՛ տարածական առումներով:

Առավել հանգամանալի հրատարակությունների հեղինակ է ԽՍՀՄ ԳԱ Կովկասագիտության ինստիտուտի գիտքարտուղար Ա. Տեր-Սարգսյանը: Նա համահայկական դաշտային ազգագրական հետազոտությունների շնորհիվ բազմաթիվ ուսումնասիրություններ կատարեց հայոց ընտանիքի, ներընտանեկան կյանքի, խուսափման սովորույթների, ամուսնահարսանեկան և այլ ծիսակարգերի վերաբերյալ, որոնք գիտնականը քննում է ԽՍՀՄ ժողովուրդների ազգային մշակույթների համատեքստում⁵⁵:

Այդ նույն մեթոդաբանությամբ հայկական ընտանիքի վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություն է հրատարակել Ջ. Խառատյանը⁵⁶: Հայոց ամուսնարնտանեկան հարաբերությունների զարգացման ու փոփոխման, դրանց սովորույթային և իրավական հիմքերի վերհանման ու լուսարանման բնագավառում պատշաճ տեղ ունի Ս. Հովհաննիսյանի հետազոտությունը⁵⁷, իսկ ազգակցական խմբի վերաբերյալ ուշագրավ աշխատություններ հրատարակեցին Ա. Ասմանգույյանը⁵⁸ և Տ. Ավետիսյանը⁵⁹: Առաջ քաշվեց հայկական կենցաղում լայն տարածում ունեցած հասակային դասերի ինստիտուտի վերապրուկների ուսումնասիրության հարցը: “Հայ ժողովրդական

⁵⁵ Տե՛ս Ա. Ե. Тер-Саркисянц. Обычай избегания у армян и его изживание за годы Советской власти (по материалам сельских районов Армянской ССР).– ИФЖ, 1968, № 2, с. 211–218; Ն ու լ յ ն ի՝ Современная семья у армян (по материалам сельских районов Армянской ССР). М., 1972; Ն ու լ յ ն ի՝ О национальном аспекте браков в Армянской ССР (по материалам загсов).– СЭ, 1973, № 4, с. 89–95; Ն ու լ յ ն ի՝ Современные этнические процессы на Кавказе. М., 1978, с. 62–117; Ն ու լ յ ն ի՝ Современная семья у армян Нагорного Карабаха.– КЭС, т. VI, с. 11–46; Ն ու լ յ ն ի՝ Основные тенденции развития современной сельской семьи у армян.– КЭС, т. VII, 1980, с. 162–192; Ն ու լ յ ն ի՝ Брак и свадебный цикл у армян (вторая половина XIX–начало XX в.).– КЭС, т. IX, 1989, с. 246–284; Ն ու լ յ ն ի՝ Армяне. Семейный быт народов СССР. М., 1990, с. 402–420.

⁵⁶ Տե՛ս Յ. Բ. Хара т я н. Культурные мотивы семейных обычаев и обрядов у армян.– Армянская этнография и фольклор (материалы и исследования), т. 17, с. 7–61.

⁵⁷ Տե՛ս Ս. Հ ո Վ հ ա ն ն ի ի յ ա ն. Ա մ ու ս ն ար ն տ ա ն ե կ ա ն ի ի Ր ա վ ու ն ք ր վ ա ղ ա վ ա տ ա կ ա ն Հ ա յ ա ս տ ա ն ու մ, Երևան, 1976:

⁵⁸ Տե՛ս Ա. Ա ս մ ա ն գ ու յ ա ն. История армянских терминов родства. Ереван, 1983.

⁵⁹ Տե՛ս Տ. Ա վ ե տ ի յ ա ն. Հ ա յ կ ա կ ա ն ա զ գ ա ն ու ն, Երևան, 1987:

խաղեր” գրքում դրանց անդրադարձել է նաև Վ. Բդոյանը⁶⁰: Նոր Նախիջևանի կտրիճների դասի համանման սովորությունների հետքեր է արձանագրել Խ. Փորքշեյանը⁶¹, իսկ Ջավախքի տղամարդկանց ու կանանց միությունների մասին ուսումնասիրություն է կատարել Ժ. Խաչատրյանը⁶²: Հայաստանի տարբեր շրջաններում և հայաշատ գաղութներում տղամարդկանց ու կանանց հասակակիցների միությունների գոյությունն է արձանագրել նաև Վ. Գրիգորյանը⁶³: Առավել հանգամանորեն այս մասին գրել է Լ. Վարդանյանը: Նրա “Տղամարդկանց տարիքային խմբերի ավանդույթները հայերի մեջ (XIX դ. վերջ–XX դ. սկիզբ)” աշխատությունն առաջին ամբողջական հետազոտությունն է նվիրատվական այս ծեսերի վերաբերյալ⁶⁴: Ազգագրության ավանդույթային թեմաներից է նաև գյուղական համայնքը: Արևելահայ գյուղական համայնքին է նվիրված Ս. Հակոբյանի մենագրությունը⁶⁵:

1980-ական թվականներից սկիզբ դրվեց նաև էթնոժողովրդագրության հետ կապված հարցերի ուսումնասիրությանը⁶⁶:

Հումանիտար մշակույթ: Հայոց հոգևոր-հումանիտար մշակույթի առանձին ուղղությունները ևս հանգամանալի հետազոտման են ենթարկվել Կ. Մելիք-Փաշայանի⁶⁷, Ա. Օղարաշյանի⁶⁸, Լ. Աբրահամյանի⁶⁹, Ջ. Խառատյանի⁷⁰, Գ. Վարդումյանի⁷¹, Վ. Բդոյանի⁷², Կ. Աթոյանի⁷³, Ս. Լիսիցյանի⁷⁴, Ժ. Խաչատրյանի⁷⁵, Է. Պետրոսյանի⁷⁶ կողմից:

⁶⁰ Տե՛ս Վ. Բդոյանի. Հայ ժողովրդական խաղեր, հ. I, Երևան, 1963, էջ 23–42:

⁶¹ Տե՛ս Խ. Փորքշեյանի. Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 1965, ն ու լ յ ն ի՝ Նոր Նախիջևանի հայ գյուղերի “Կտրիճների միությունների” մասին.– ՊԲՀ, 1966, № 3, էջ 184–192:

⁶² Տե՛ս Ժ. Խաչատրյանի. Հասակակիցների միությունները Ջավախքում.– ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 203–212:

⁶³ Տե՛ս Վ. Գրիգորյանի. Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղութների “Կտրիճվորաց եղբայրությունների” մասին.– ՊԲՀ, 1963, № 2, էջ 115–127:

⁶⁴ Տե՛ս Լ. Վարդանյան. Традиции мужских возрастных групп у армян в конце XIX – начале XX в. (историко-этнографическое исследование).– Армянская этнография и фольклор (материалы и исследования), т. 12. Ереван, 1981, с. 85–142.

⁶⁵ Տե՛ս Մ. Առաքելյան. Сельская община в Восточной Армении во II пол. XIX – нач. XX вв. Ереван, 1988.

⁶⁶ Տե՛ս Լ. Նահապետյան. Население Еревана (этносоциологическое исследование), ред. Ю. Арутюнов, Э. Карапетян. Ереван, 1986.

⁶⁷ Տե՛ս Կ. Մելիք-Փաշայանի. Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963:

⁶⁸ Տե՛ս Ա. Օղարաշյանի. Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում.– ՀԱԲ, հ. 9, Երևան, 1978, էջ 7–72, ն ու լ յ ն ի՝ Народные верования армян.– КЭС, т. VI, с. 107–130.

⁶⁹ Տե՛ս Լ. Առաքելյան. Первобытный праздник и мифология. Ереван, 1983.

⁷⁰ Տե՛ս Յ. Խառատյան. Культурные мотивы семейных обычаев и обрядов у армян.– ՀԱԲ, հ. 17, էջ 7–61:

⁷¹ Տե՛ս Գ. Վարդումյան. Дохристианские культы армян.– ՀԱԲ, հ. 18, Երևան, 1991, էջ 65–146:

1950–80-ական թվականներին ազգագրական նշանակալի հետազոտություններ կատարվեցին հայոց կիրառական արվեստի ոլորտում: 1955 թ. լույս տեսավ Ա. Մնացականյանի “Հայկական զարդարվեստը” ծավալուն մենագրությունը, որն առ այսօր ունի աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն: Նշելի են գորգագործության վերաբերյալ Վ. Թեմուրճյանի⁷⁷, Մ. Ղազարյանի⁷⁸ և Վ. Բդոյանի⁷⁹ անչափ հետաքրքիր հետազոտությունները, որոնցում ընդարձակ ակնարկներ կան պատմական անցյալի և խորհրդային տարիներին կազմակերպված գորգերի արտադրության մասին: Վ. Բդոյանի “Հայկական աղամանները” աշխատության մեջ արծարծված են Անահիտ դիցուհուն խորհրդանշող հայկական կանացիակերպ աղամանների կիրառության, նրա հետ աղերսվող աղի պաշտամունքի, քրիստոնեության շրջանում դիցուհու ծպտվելու հանգամանքների հետ կապված հարցեր: Ուշագրավ են նաև Ս. Դավթյանի՝ հայկական ժանյակի, ասեղնագործության, կարպետի, միջնադարյան կիրառական արվեստների պատմության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները⁸⁰: Դրանցում քննության են առնված ասեղնագործ արվեստների տեսակները, դրանց կատարման հնարները, աշխարհագրական տարածման, ազգագրական ու գեղարվեստական առանձնահատկություններին վերաբերող բազմաթիվ և բազմազան հարցեր: Նրա գրքերը լույս են սփռում կիրառական արվեստի հանիրավի մոռացված մի քանի ասպարեզների վրա: Այս առումով դրանք բացառիկ արժեք են ներկայացնում հայագիտության մեջ: Նշելի են նաև Ա. Պատրիկի⁸¹, Ա. Գևորգյանի⁸² ուսումնասիրությունները:

⁷² Տե՛ս Վ. Բդոյան. Հայ ժողովրդական խաղեր, հ. 1, Երևան, 1963, հ. 2, Երևան, 1980, հ. 3, Երևան, 1983:

⁷³ Տե՛ս Վ. Աթոյան. Ռազմա-սպորտային մենամարտերը Հայաստանում, Երևան, 1965:

⁷⁴ Տե՛ս С р б. Л и с и ц и а н. Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. I. Ереван, 1958, т. II, 1972; Ն ը լ յ ն ի՝ Արмянские старинные пляски. Ереван, 1983:

⁷⁵ Տե՛ս Ժ. Խաչատրյան. Ջավախքի հայ ժողովրդական պարերը.– ՀԱԲ, հ. 7, Երևան, 1975, էջ 7–124: Տե՛ս նաև Ծ. Պետրոսյան և Զ. Խաչատրյան. Արмянский народный танец. М., 1980:

⁷⁶ Տե՛ս Ծ. Պետրոսյան. Театральные черты в средневековых армянских миниатюрах.– Армянская этнография и фольклор (материалы и исследования), т. 7. Ереван, 1975, с. 127–194; Ն ը լ յ ն ի՝ Сюжеты и образы народного драматического творчества армян.– Фольклорный театр народов СССР. М., 1985, с. 171–190:

⁷⁷ Տե՛ս Վ. Թեմուրճյան. Գորգագործությունը Հայաստանում, Երևան, 1956:

⁷⁸ Տե՛ս Մ. Ղազարյան. Հայկական գորգը (պատկերագրող), Լոս Անջելես, 1988:

⁷⁹ Տե՛ս Վ. Բդոյան. Հայկական աղամաններ: Անահիտ դիցուհուն խորհրդանշող կանացիակերպ աղամաններ, Երևան, 1986:

⁸⁰ Տե՛ս Ս. Դավթյան. Հայկական ժանյակ, Երևան, 1966, ն ը լ յ ն ի՝ Հայկական ասեղնագործություն, Երևան, 1972, ն ը լ յ ն ի՝ Հայկական կարպետ, Երևան, 1975, ն ը լ յ ն ի՝ Դրվագներ հայկական միջնադարյան կիրառական արվեստների պատմության, Երևան, 1982:

⁸¹ Տե՛ս Ա. Պատրիկ. Ուրֆայի ասեղնագործությունը, Երևան, 1985:

Կիրառական արվեստի բնագավառում տեսական բնութի ուսումնասիրություն է կատարել ակադեմիկոս Բ. Առաքելյանը: Նա 1949 թ. հրատարակել է «Հայկական պատկերաքանդակները IV–VII դարերում» աշխատությունը, որում մանրամասնորեն ուսումնասիրել է աշխարհիկ և կրոնական բովանդակություն ունեցող քարե հուշարձանները: 1969 թ. հրատարակված նրա հոդվածը⁸³ գրվել է Ք. ա. VI դարից մինչև Ք. հ. III դ. նյութերի հիման վրա: 1976 թ. Բ. Առաքելյանը հրատարակեց հին Հայաստանի արվեստի վերաբերյալ ընդհանրացնող մի աշխատություն, որի գիտական նշանակությունը բացառիկ է⁸⁴: Գրքում քննարկված են ինչպես մոնումենտալ, այնպես էլ՝ կիրառական արվեստի հուշարձանները՝ քանդակները, խճանկարը, գեղարվեստական ստեղծագործությունները՝ մետաղից, քարից, կավից, ապակուց, հայ թագավորների հատած դրամների, ինչպես և՝ գեմմաների ու կնիքների պատկերագրությունը: Հեղինակը լուսաբանում է հին հայկական արվեստի ձևավորումն ու նրա զարգացման փուլերը՝ վաղ հայկական (Ք. ա. VI–IV դդ.), հելլենիստական (Ք. ա. III–I դդ.), ինչպես նաև I–III դարաշրջաններում, իսկ փայտի գեղարվեստական փորագրության արվեստին է անդրադարձել Հ. Ազատյանը՝ Վ. Բոդյանի ընդարձակ ներածական խոսքով⁸⁵:

Թեմատիկ ուսումնասիրություններին զուգընթաց՝ հրատարակվել են նաև պատմաազգագրական առանձին շրջանների վերաբերյալ ուսումնասիրություններ, որոնցից առավել կարևորներից են Դ. Վարդույանի⁸⁶, Վ. Պետոյանի⁸⁷, Ե. Կարապետյանի⁸⁸, Վ. Թեմուրճյանի⁸⁹, Ե. Տեր-Մկրտչյանի⁹⁰, Գ. Հալաջյանի⁹¹, Բ. Թոռլաքյանի⁹², Հով-

⁸² Տե՛ս Ա. Գևորգյան. Արհեստները ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում, Երևան, 1978:

⁸³ Տե՛ս Բ. Առաքելյան. Քանդակագործությունը հին Հայաստանում. – ՊԲՀ, 1969, № 1, էջ 43–69:

⁸⁴ Տե՛ս Բ. Առաքելյան. Ակնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության (մ. թ. ա. VI դ. – մ. թ. III դ.), Երևան, 1976:

⁸⁵ Տե՛ս Հ. Ազատյան. Փայտի գեղարվեստական փորագրություն, ձեռնարկ, Երևան, 1961:

⁸⁶ Դ. Վարդույան. Լոռեցիների նոր կենցաղը, Երևան, 1956:

⁸⁷ Տե՛ս Վ. Պետոյան. Մասնա ազգագրությունը, Երևան, 1965:

⁸⁸ Տե՛ս Ե. Կարապետյան. Մասուն (ազգագրական նյութեր), Երևան, 1962:

⁸⁹ Տե՛ս Վ. Թեմուրճյան. Գամիրքի հայերը (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն). – ՀԱԲ, հ. 1, Երևան, 1970, էջ 9–142:

⁹⁰ Տե՛ս Ե. Տեր-Մկրտչյան. Վանեցոց հարսանիքը (կենցաղագրական պատկերներ). – ՀԱԲ, հ. 1, Երևան, 1970, էջ 143–202:

⁹¹ Տե՛ս Գ. Հալաջյան. Դերսիմի հայերի ազգագրությունը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), մասն Ա. – ՀԱԲ, հ. 5, Երևան, 1973, էջ 5–300:

⁹² Տե՛ս Բ. Թոռլաքյան. Հավշենահայերի ազգագրությունը. – ՀԱԲ, հ. 13, Երևան, 1981, էջ 5–154:

սեփ Օրբելու⁹³, Ս. Պատրիկի⁹⁴, Ս. Ավագյանի⁹⁵, Ռ. Գրիգորյանի⁹⁶, Կ. Չերքեզյանի⁹⁷ մենագրությունները: Երկար սպասումից հետո՝ հետմահու հրատարակվեց նաև Վ. Բոդյանի ծավալուն ուսումնասիրությունը⁹⁸: Սրանք մեծարժեք ներդրում են հայ ազգագրական գիտության համակարգում:

Առանձին հոդվածներ են նվիրվել հայ ազգագրության պատմությանը⁹⁹: Ցավոք, մինչ օրս չկա հայ ազգագրության պատմության ամբողջական ուսումնասիրություն: Հրատարակվել են Գ. Խրվանձտյանցի երկերի երկհատորյակը (1978, 1982), Ե. Լալայանի երկերի հինգհատորյակից 1–3-ը (1983, 1988, 2004):

Ազգագրական հետազոտություններ են նաև կատարվել Հայաստանում ապրող քրդերի¹⁰⁰, ռուսների¹⁰¹, հույների¹⁰² ազգագրության վերաբերյալ:

Այս շրջափուլի ձեռքբերումներից մեկն էլ բանագիտության և մարդաբանության շոշափելի հաջողություններն են, որոնք առանձին հետազոտության նյութեր են:

Նկատենք, որ այս ձեռքբերումների հետ մեկտեղ, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կար գաղափարախոսական այն խոչընդոտը, որը կաշկանդում էր մի կողմից անցյալի ժառանգության ամբողջական օգտագործմանն ու արտասահմանյան գործընկերների հետ մասնագիտական փոխառնչումներին, մյուս

⁹³ Տե՛ս Ի. Օրբելի. Фольклор и быт Мокса. М., 1982.

⁹⁴ Տե՛ս Ս. Պատրիկ. Պատմագիրք հուշամատեն Սերաստիոյ և գավառի հայութեան, հ. Ա, Պէյրուք, 1974, հ. Բ, Նյու Ճրքրի, 1983:

⁹⁵ Տե՛ս Ս. Ավագյան. Արձակի ազգագրությունն ու բանահյուսությունը.– ՀԱԲ, հ. 8, Երևան, 1978, էջ 5–186:

⁹⁶ Տե՛ս Ռ. Գրիգորյան. Գեղարքունիք (նյութեր և ուսումնասիրություններ).– ՀԱԲ, հ. 14, Երևան, 1983, էջ 5–263:

⁹⁷ Տե՛ս Կ. Չերքեզյան. Աֆրոն-Կարահիսարի գաղթօջախը, Երևան, 1986:

⁹⁸ Վ. Բոդյան. Ջավախքի հայոց ազգագրությունը և ժողովրդական բանավեպեր, Երևան, 2014:

⁹⁹ Այս առումով, թերևս, կարելի է առանձնացնել հետևյալները. Դ. Վարդումյան. Армянская этнография за годы советской власти.– СЭ, 1962, № 4–5, с. 111–116; Նույնի՝ Ազգագրություն.– Գիտությունը Հայաստանում 50 տարում, Երևան, 1973, էջ 65–70, նույնի՝ Ազգագրություն.– ՊԲՀ, 1970, № 4, էջ 135–145, Վ. Բոդյան. Ազգագրություն.– Հայագիտությունը 50 տարում, Երևան, 1971, էջ 195–229, Կ. Մելիք-Փաշայան. Մովեստահայ ազգագրության անցած ուղին.– ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1968, № 11, էջ 54–67:

¹⁰⁰ Տե՛ս Ա. Ավդալ. Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը, Երևան, 1957: Տե՛ս նաև Մ. Դարեշյան. Скотоводческое хозяйство курдов Восточной Армении. Ереван, 1986.

¹⁰¹ Տե՛ս Ի. Դոլժենկո. Хозяйственный и общественный быт русских крестьян Восточной Армении (кон. XIX – нач. XX вв.). Ереван, 1985.

¹⁰² Տե՛ս Ծ. Խարաцидис. Хозяйственный быт и материальная культура греческого населения Восточной Армении во второй пол. XIX – нач. XX вв. (историко-этнографическое исследование). Ереван, 1990.

կողմից՝ աշխարհասփյուռ հայերին որպես էթնիկ ամբողջություն դիտելուն, և նրանց պատմաագրագրական ուսումնասիրությանը, խնդիր չէր դրվում դաշտային հետազոտություններ իրականացնել համապարփակ ձևով՝ բոլոր թեմաների վերաբերյալ նյութերը գրի առնելու նպատակով: “Ազգագրական հանդեսում” և “Ազգագրություն և բանահյուսություն” (նյութեր և ուսումնասիրություններ) մատենաշարում վիթխարի նյութեր են գրառված, բայց Հայաստանի բոլոր տարածաշրջանները և բոլոր թեմաները չեն, որոնք հետազոտված են, ինչպես նաև՝ շատ շրջաններ ու կենցաղի կարևոր բնագավառներ: Առ այսօր դեռևս չկան համալիր հետազոտություններ ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև՝ Հայաստանի Հանրապետության շատ մարզերի, ինչպես, օրինակ՝ Տավուշի, Արագածոտնի, Շիրակի, Կոտայքի, Արարատի, Լոռու, Գեղարքունիքի մասին:

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ИНСТИТУТЫ АРМЕНИИ

(1950–1980-е годы)

РАФИК НААПЕТАН

Резюме

Развитие армянской этнографии в советский период можно разделить на два этапа: а) 1920–1940-е годы, когда еще трудились известные с дореволюционного периода заслуженные этнографы и фольклористы (Е. Лалаян, М. Абебян, И. Орбели и др.); б) 1950–1980-е годы, когда появилось новое поколение этнографов. Оно, опираясь на лучшие традиции прошлого и соблюдая требования указанного периода, занялось широкой собирательской и исследовательской деятельностью в Институте археологии и этнографии Академии наук АрмССР, Государственном музее истории Армении, на кафедре археологии, этнографии и источниковедения, позднее – этнографии, факультета истории Ереванского государственного университета, в Государственном музее этнографии Армении. В сферу исследования десятилетий были включены почти все историко-этнографические периоды Армении, а также значительной части других населенных армянами мест. Несколько десятков исследователей написали труды о традиционных занятиях армянского народа, самых разных сферах материальной и духовной культуры и общественно-семейной жизни, а также об их трансформациях в советском периоде.

MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF ETHNOGRAPHIC
SCIENCE AND SCIENTIFIC-RESEARCH INSTITUTIONS IN ARMENIA (The 1950s – 1980s)

RAFIK NAHAPETYAN

S u m m a r y

The development of the Armenian ethnography in the Soviet period can be divided into two periods: a) the 1920s – 1940s, when famous from pre-revolutionary period distinguished ethnographers and students of folklore still worked (Ye. Lalayan, M. Abeghyan, H. Orbeli and others); b) the 1950s – 1980s, when the new generation of ethnographers appeared. The latter, relying on the best traditions of the past and following the requirements of that period, was engaged in a broad collective and research activity at the institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of ArmSSR, the State Museum of History of Armenia, at the faculty of Archaeology, Ethnography and Source Study, later – Ethnography, faculty of the History of the Yerevan State University, at the State Museum of Ethnography of Armenia. Almost all the historical and ethnographic periods of Armenia, as well as a significant part of other places were included in the sphere of the study of decades. Several dozens of researchers wrote works on traditional occupations of the Armenians, the most different spheres of material and spiritual culture and social and family life, as well as their transformations in the Soviet period.